

Alka STARAC

OSLOBOĐENICI U KOLONIJI JULIJI POLI

UDK 930.27(497.13)»652«

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper
Antička povijest
Ancient history
Primljeno: 1991.06.04.

Alka Starac
52 Pula, Croatia
Arheološki muzej Istre
Mate Balote 3

Oslobođenici (*liberti*) specifična su i veoma brojna grupacija unutar rimskog društva. Pravnički spisi sačuvali su bitne odrednice i limite koji su ograničavali ličnu slobodu bivših robova; historičari Tacit, Livije, Svetonije i Plutarh posvetili su im poglavlja, a konkretnu i živu dimenziju tim uopćenim slikama daju natpisi – najčešće nadgrobni, ali i votivni natpisi upućeni božanstvima te počasni koji veličaju zasluge i ime pojedinca. Natpisi odražavaju individualne i lokalne osebnosti, a ujedno potvrđuju pravne i društvene okvire koji su vrijedili na cijelom teritoriju Rimskog Carstva.

Rimska kolonija *Iulia Pola Pollentia Herculanea* (čije je puno ime zabilježeno na natpisu IIt 10/1 85) dala je šestotinjak čitljivih – ili djelomično čitljivih – natpisa u kamenu, s imenima više od devet stotina osoba.¹ Među njima, velik je broj oslobođenika – onih u čiju je onomastičku formulu uključena apozicija »libertus«, »liberta« – 155 individua. Još je daleko više onih koji su svoje robovsko porijeklo nastojali zatajiti ispuštajući oznaku statusa.

Institucija oslobođenništva utemeljena je u samim počecima rimske države i društva, a nastala je kao neophodna protuteža i »rasteretni ventil« instituciji ropstva. Legendarni kralj Servije Tulije dozvolio je oslobođenima da prime rimsko građanstvo, da se upisuju u jedan od četiri tadašnja gradska tribusa, te da učestvuju, s izvjesnim ograničenjima, u javnim poslovima i izborima (Dionysius, *Ant. Rom.* IV, 22,4).

Oslobodenci se dalje spominju u Zakonu dvanaest tablica, a nisu izostavljeni niti iz kasnijih zakonskih mjera i propisa. U Ciceronovo doba, slobodnim čovjekom smatran je onaj koji je imao slobodu, census i pravo da sačini testament (Cicero, *Pro A. Caecina*, 33,96). Oslobodnik (*libertus*) uživao je – ograničeno – sva tri prava, ali i tu je postojalo određeno stupnjevanje. Vremenom, iskristalizirale su se tri kategorije oslobođenika, definirane u pretorskim ediktima. Robovi koji su otpušteni iz ropstva na jedan od tri moguća zakonska načina, postajali su rimskim građanima konačno i nepovratno; no u sudačkoj praksi pojavili su se i neslužbeno oslobođeni ljudi, čija se nesigurna sloboda temeljila jedino na usmenoj ili pismenoj gospodarevoj izjavi unutar kruga prijatelja. *Lex Iunia*, koja se odnosila na ovakve slučajeve, dala im je naziv *Latini Iuniani*.² Treća kategorija, ujedno i najniža, obuhvaćala je robove zbog krivičnih djela osuđene na žrtvovanje u areni (*ad bestias*), koji su bilo zbog kakvog razloga pomilovani i pušteni na slobodu. Zvali su ih dediticijima, a status im pravno regulira *lex Aelia Sentia* (Ulp. 1,11).

Zakonski postupak otpuštanja roba na slobodu (*manumissio*) mogao se provoditi na slijedeće načine: ritualnim putem, uz predsjedanje magistrata (*manumissio vindicta*, Ulp. 1,7), upisivanjem u cenzorske liste (*manumissio censu*, Ulp. 1,8), te oporučnom odredbom (*manumissio testamento*, Ulp. 1,9). U vrijeme formiranja kolonije Julije Pole³ manumisija putem cenzorskih listi izgubila je već svoj prvobitni militaristički karakter, i nestala iz upotrebe.⁴ Oslobođanje u nazočnosti magistrata također je izgubilo tradicionalnu formu sudskog procesa o slobodi, pretvorivši se u jednostavno očitovanje gospodareve volje pred sućem.⁵

Kategorija poluprivatno ili nepropisno oslobođenih robova, *Latina Junijana*, koja je uvedena u Augustovo vrijeme, nije bila dugog vijeka; već su Augustovi nasljednici počeli ustupati olakšice Junijanima, i oni su se postepeno izjednačili u pravima s ostalim oslobođenicima, stekavši aktivno i pasivno pravo oporuke po *ius Quiritum*.⁶

Eliminacija zastarjelih postupaka dovela je do toga da je već za Augustova principata najčešće primjenjivana *manumissio testamento* u dvije svoje varijante: direktno, kad rob postaje oslobođenik umrloga (*libertus orcinus*), te indirektno putem povjerenja (*fideicomissum*), odnosno nasljednika kojemu je na povjerenje ostavljeno da oslobodi dotičnog roba (Ulp. 2,7–8). Oslobođenje putem fideikomisa moglo je uključivati i obavezu roba da fideikomisar u plati određenu svotu za oslobođenje (Ulp. 2,4).

U cilju sprečavanja naglog porasta broja oslobođenih robova, u nekoliko je navrata zakonskim mjerama ograničavano oslobođanje. *Lex Fufia Caninia* iz g. 2. pr. Kr. zabranjuje oporučno oslobođanje robova iznad određenog postotka: od trojice robova tako je bilo moguće osloboditi najviše dvojicu, od 4–10 robova najviše polovinu; vlasnik stotine robova mogao je oporučno osloboditi četvrtinu, a onaj koji je posjedovao 500 ili više robova imao je pravo da oslobodi maksimalno stotinu (Ulp. 1,24; Paul. IV, 15,4). Ovaj je zakon ostao na snazi sve do Justinijanovih reformi, i bio je nadopunjen odredbama koje g. 4. po Kr. donosi *lex Aelia Sentia*. Između ostalog, onemogućeno je vindiktno oslobođanje roba mlađeg od 30 godina – osim u posebno odobrenim slučajevima (Ulp. 1,12); ograničena su oporučna oslobođanja (Ulp. 1,20); zabranjeno je oslobađati robove gospodarima mlađim od 20 godina (Ulp.

1,13) ili onima pod tutorstvom (Ulp. 1,17). Iznimno, odobrenje im je mogao dodijeliti izvanredno okupljen sudački savjet rekuperatora (Ulp. 1,13 A).

Oslobodenjem je određena osoba napuštala stanje ropstva (prema definiciji u *Digesta* 1, 5, 4 ropstvo je ustanova općeg prava po kojoj se netko, suprotno prirodi, podvrgava tuđoj vlasti), i prelazila u stanje slobode (*Digesta* 1, 5, 4; od prirode dano ovlaštenje svakome da radi ono što hoće, osim onoga u čemu je silom ili pravno spriječeno). Osim u iznimnim slučajevima Latina Junija i dediticija, novostečeni *status libertatis* bio je izjednačen s položajem rimskog građana, te je oslobodjenik stjecao tradicionalna kviritiska prava (Ulp. 1,5). Dobivao je pravo na sklapanje pravovaljanog braka sa slobodnim ili oslobodenim osobama (*ius conubii*, Ulp. 5,4), pravo na trgovinu i sklapanje poslova (*ius commercii*, Ulp. 29, 1,7), te pravo na obavljanje građanskih dužnosti (*ius suffragii*).⁷ U sklopu prava na trgovinu, oslobodjenik je kao svojevlasna osoba imao pravo na najam i zakup (Paul. II, 18,1), pravo da sastavi oporuku i po vlastitom izboru odredi nasljednika (Ulp. 20, 1-16), te pravo da primi nasljedstvo (Ulp. 22, 1-2). Također, oslobodjenik je mogao biti odabran za tutora nekoj maloljetnoj ili ženskoj osobi (Paul. II, 29,1). U stvarnom životu, ove su zakonske mogućnosti ostavljale oslobodjeniku široko polje izbora zanimanja i djelatnosti, ovisno o njegovom imovinskom stanju i psihofizičkim predispozicijama. Oslobodjenik je mogao otvoriti neki privatni obrt, radeći za gospodara, unajmivši njegov prostor ili plaćajući mu dogovorenu pristojbu. Kolonija Pola imala je razvijenu proizvodnju tekstila, lanenog i vunenog, kovnice i ljevaonice, drvodjelske i stolarske radionice u kojima su građeni brodovi i kola, kamenolome i klesarske radnje.⁸ U njima su bili zaposleni robovi, oslobodjenici, ali i siromašniji građani. Obrazovani oslobodjenik mogao se prihvatiti posla učitelja ili liječnika; konačno, oslobodjenici su mogli i uzeti parcelu zemlje u zakup kod gospodara i živjeti od njenih plodova, poput izvjesnog Koelija Halisa, kolona (...*C. Coelius Halys colonus...*, Ilt 10/1 599). Ponekad je oslobodjenik uživao toliko povjerenje kod gospodara da bi mu ovaj povjerio izvršenje oporuke, kao što je duumvir Pole, Lucije Aufustije Gal, povjerio taj zadatak svom oslobodjeniku Filerotu (...*arbitratu Philerotis liberti...*, Ilt 10/1 79).

Žene-oslobodjenice nalazile su se svakako u nepovoljnijem položaju od svojih muških kolega, kao općenito sve žene u rimskom društvu: neudata oslobodjenica obavezno je potpadala pod tutorstvo (običnog gospodara ili njegovog sina), a ako se dogodilo da ostane bez živog tutora, preostajala su joj samo dva izlaza: ili da se hitno uda ili da se prihvati prostitucije. Godine 9. posl. Kr. *lex Papia Poppaea* određuje da robinja, odnosno oslobodjenica, stječe *ius liberorum* ako izrodi četvero djece. To je značilo da je dotična stjecala pravo na djecu, aktivno i pasivno pravo oporuke, i oslobodjena je podložnosti tutorstvu (Paul. IV, 9,1). Oslobodjenice Laberija Persida (Ilt 10/1 298) i Licinija Nefele (Ilt 10/1 299) vjerojatno su imale traženi broj djece i stečenu pravnu samostalnost, budući da su same o svom trošku kupile grobne parcele i podigle nadgrobne spomenike svojim najbližima.⁹

U pogledu bračnog prava, za oslobodjenike su također vrijedila različita ograničenja. Oslobodjenica se mogla udati za svog gospodara, ali njena joj potčinjenost nije dopuštala da se samoinicijativno razvede, niti da se protiv gospodareve volje preuda za nekog drugog (*Digesta* XXIV, 2,11). Muškarac-oslobodjenik nije smio ni ponuditi na brak s gospodaricom ili gospodarevom kćeri, jer bi na taj način – u braku je mu-

škarac uvijek bio superioran! – potčinio i ponizio dostojanstvo gospodareve obitelji. U slučaju prekršaja, za drznika je bila predviđena kazna osude *ad metalla* (Paul. II, 19,9). Klaudijevom odlukom uvedena je kazna i za oslobodence koje bi nedostojnom vezom s tuđim robom uvrijedile svog gospodara: kazna se sastojala u ponovnom povratku u robovski položaj, ali bez mogućnosti drugog oslobođenja (Paul. II, 21,7). Jedino ako je oslobođenica uz gospodarevo odobrenje živjela u zajednici s robom iste *familiae*, nije podlijeerala kaznenim mjerama (Paul. II, 21,11). *Lex Iulia de maritandis ordinibus* iz g. 19. pr. Kr. zabranjuje bračne veze između oslobođenika i pripadnika senatorskog staleža (Ulp. 13,1-2), čime su ipak prešutno odobreni brakovi između oslobođenika i osoba viteškog staleža, odnosno lokalnih municipalnih aristokrata.

U vrijeme osnutka kolonije Julije Pole već je odbačen i demodiran stari običaj pravno-imovinskog prelaska žene pod muževljevu vlast, *nuptiae cum manu* (Gai, 1,3). Oslobođenici su – slijedeći diktat društva – zasnivali emancipirani brak u kojemu je žena zadržavala roditeljsko ime (*nomen*) i ekonomsku samostalnost (*nuptiae sine manu*, Ulp. 24, 1:32, 13). U Poli su nešto manje zastupljene bračne zajednice u kojima oboje partnera nosi isto gentilno ime; one samo prividno odražavaju formu starinskog manus-braka. Privid je formiran okolnošću da je jedan ili oboje partnera robovskog porijekla, a robovi, nasljeđujući po oslobođenju gospodarevo ime, mogli su nositi isti *nomen* a da ne budu ni u kakvom krvnom srodstvu (Tab. 1).

	Brakovi u kojima supružnici nose različita nomina (<i>sine manu</i>)	Brakovi u kojima oboje supružnika nose isti <i>nomen</i>
Brak muškarca rođenog u slobodi i oslobodence trećeg lica	14 (12% od svih bračnih parova s pulskih natpisa)	
–II– dvoje oslobođenika različitih gospodara	8 (7%)	
–II– žene rodene u slobodi i muškarca-oslobođenika	7 (6%)	
–II– gospodara i njegove oslobodence		5 (4%)
–II– dvoje oslobođenika iste <i>familiae</i>		11 (10%)
–II– dvoje oslobođenika čije je robovsko porijeklo prikryveno izostavljanjem filijacije		17 (15%)
Bračne zajednice u koje su uključeni oslobođenici čine 54% bračnih zajednica s pulskih natpisa		

Udate žene koje su dijelile muževljevo nomen gotovo su isključivo bile oslobođenice (30% udatih žena s pulskih natpisa), koje su stupile u bračnu zajednicu s gospodarom ili s oslobođenikom iste *familiae* – u tom se slučaju radilo o robovskoj vezi koja je legalizirana tek po oslobođenju. Oslobođenica je mogla stupiti u brak i s oslobođenikom druge obitelji, zadržavajući pri tom vlastito gentilno ime. Što se tiče brakova između oslobođenica i robova, oni su pravno bili neostvarivi, a od Klaudijeve vremena svaka takva veza bila je i kažnjiva. U Poli se međutim nalazi nadgrobna ara, datirana u sredinu I st. posl. Kr. (vjerovatno je starija od gore spomenute Klaudijeve odredbe), koju je podigla jedna oslobođenica svom životnom suputniku-robotu.¹⁰

Zajednice između slobodnih ljudi i robova (ili među robovima), koje zakon nije izjednačavao s brakom, tretirane su kao *contubernium* – nelegitimna zajednica koja ne povlači nikakva međusobna prava ni obaveze između partnera, niti prema potomstvu (Paul. II, 21 A). *Contubernium* se ustanovljavalo općenito među neravnopravnim staležima, kao na natpisu IIt 10/1 228, gdje je oslobođenica Statija Aukta imenovana kao *contubernalis* izvjesnog Barbija Efeba. Po svoj prilici, dotična se bavila »nedoličnim« zanimanjem, kojemu su oslobođenice i inače često bile primorane pribjegavati.

Pravo oporuke, nadalje, bilo je oslobođenicama također u izvjesnoj mjeri umanjeno. Ako u oporuci oslobođenika nije bio imenovan gospodar (*patronus*), ili mu je pripisano manje od polovice imetka, gospodar (a isto tako i njegov sin) imao je pravo da traži i dobije polovicu ukupne vrijednosti imetka – ali ne više (Ulp. 29,1). Ako je pak oslobođenik umro bez sastavljene oporuke i imenovanog nasljednika, ili ako nije imao žene ni djece, cjelokupna je imovina pripadala gospodaru – odnosno, ako više nije bio na životu, njegovom sinu (Ulp. 27, 2-3). Pravo na prihvatanje nasljedstva oslobođenik je ostvarivao bez zapreka – ovo pravo, uostalom, uživali su čak i robovi (Iust. 2, 14).

I sloboda kretanja bila je ograničena oslobođenicama. Smatrano je prirodnim da oslobođeni rob ostane nastanjen u mjestu manumisije, odnosno u neposrednoj blizini gospodara. Ako je pak odlučio promijeniti mjesto boravka, obavezivalo ga je izvršavanje građanskih dužnosti i daća u novoizabranoj, ali i u gospodarevoj općini (Paul. I, 1 A, 4).

U slučaju krivičnog djela i gonjenja, veći prijestupi oslobođenika kažnjavani su najtežom – smrtnom kaznom, za razliku od ostalih građana koji su uživali blaži postupak (Paul. V. 25,1: V, 26,1).

Nadalje, oslobođenike je teško pogađala nemogućnost da postignu bilo kakvu magistraturu, svojstvo dekuriona i vojničku karijeru. U doba principata oslobođenici su bili potpuno isključeni iz vojne službe, te su pozivani u vojsku – u specijalne jedinice – samo u izvanrednim stanjima; Svetonije piše da je August, iznimno, dva puta regrutirao vojne jedinice sastavljene od oslobođenika. Jedna od tih izvanrednih prilika bila je zaštita kolonija uz Ilirik u Panonskom ustanku 6-9. posl. Kr. (Suet. II, 25: ...*semel ad praesidium coloniarum Illyricum contigentium*). Moguće je da je dio tih oslobođenika unovačen iz kolonije Pole, odnosno, da su neki od njih po završetku ratne opasnosti pronašli stanište u Poli kao došljaci (*incolae*).

Mimo vojne karijere, nije se moglo doći ni do civilnih visokih funkcija, jer je za ulazak u viteški i senatorski stalež bilo neophodno proći kroz vojničke magistrature; tek u Hadrijanovo vrijeme vojne se službe djelomično odvajaju od civilnih.¹¹ Vrhunac socijalnog uspona bogatijih oslobođenika bio je augustalitet – služba svećenika carskog božanstva. U povlaštenom položaju nalazili su se carski oslobođenici, koji su se mogli natjecati za financijske prokuratele i na taj način postići viteški stalež; Pola je među svojim dekurionima imala jednog sina carevog oslobođenika koji je, carskom milošću, postao rimskim vitezom.¹²

Odnos oslobođenika prema gospodaru nalikovao je odnosu sina porodice prema ocu; dugovao mu je sinovsko poštovanje, poslušnost u sklapanju poslova i pružanju usluga, uz obavezu izvršavanja naloga i pružanja financijske potpore osiromašenom gospodaru (Digesta XXXVII, 15,9) XXXVIII, 14,5). Na taj je način oslobođeni rob postajao (i ostajao) gospodarev doživotni *cliens*, štitićenik i osoba od povjerenja. Institucija klijentele morala je u koloniji Poli biti vrlo razvijena oko bogatih obitelji senatorskog dostojanstva, Palpelija, Lekanija, Selicija, Setidija, Sergija, Aurelija, Menacija, jer su imućne porodice – koje su posjedovale najviše robova – najviše robova i oslobađale, propagirajući na taj način svoje gentilno ime. Nije slučajno što se među najraširenijim gentilnim imenima u Poli (uz carska nomina *Iulius*, *Aurelius*, *Aelius* i *Flavius*) susreću upravo nomina *Laecanius* – koje je sa 32 pripadnika najbrojnije – zatim *Settidius* (16 osoba) te *Palpellius* (13 osoba). Nosioci ovih imena većinom nisu zauzimali nikakve važne funkcije, osim augustalske, a njihova kognomina i okrnjene imenske sheme odaju nisko porijeklo: naprimjer, od 32 Lekanija s pulskih natpisa, niti jedan nije senatorskog ili bar viteškog položaja, već su svi oslobođenici obitelji i njihovi potomci.¹³ U svakom slučaju, moćnim građskim ocima bila je od velike koristi podrška njihovih oslobođenika u političkom životu; poput pravog sina, oslobođenik (ili oslobođenica) uz gospodarevo gentilno i lično ime nasljeđivao je i obavezu poslušnosti svome »ocu«.

Uzvratne obaveze gospodara prema oslobođeniku svodile su se na moralnu kategoriju – u Zakoniku 12 tablica zapisana je sveta gospodareva dužnost da časno i pošteno štiti svog klijenta, odnosno oslobođenika, pod prijetnjom prokletstva. Tek je u III. st. Aleksandar Sever unio klauzulu prema kojoj je gospodar dužan izdržavati osiromašjelog oslobođenika (Digesta XXXVII, 14,5).

Među epigrafičkim spomenicima kolonije Pole susrećemo dokaze stvarne uzajamne brige i poštovanja koje je vladalo u odnosu patron-klijent. Imućniji gospodari obično bi osigurali grobna mjesta svojim oslobođenicima i oslobođenicama, što je na natpisnim spomenicima označeno formulom »*libertis libertabusque*«. Ova se formula nalazi na spomenicima koje su podigli neki augustalski seviri,¹⁴ jedan veteran-pretorijanac,¹⁵ sin roksolanskog kralja Rasparagana koji je okončao život u progonstvu na otočiću Uljanik u pulskoj luci,¹⁶ te par običnih građana, vjerovatno boljeg imovinskog stanja.¹⁷

Obratno, gospodar koji je osiromašio ili ostao sam, bez obitelji, mogao je očekivati potporu od svojih oslobođenika koji su moralnom obavezom, a i propisom,¹⁸ bili obavezni da vode brigu o njemu. Licinija Primigenija, oslobođenica Lucija Licinija Venusta, podigla je svom gospodaru nadgrobni spomenik, a imamo i druge primjere takvog odnosa gospodara i oslobođenika (koji su, u posljednja dva slučaja, bili

ujedno i supruzi),¹⁹ Marko Lurije Zosim sam je podigao spomenik patronu, a Gaj Orbije Aselije i Gaj Orbije Fronim udružili su snage i obavili svoju dužnost zajednički.²⁰

Povezanost oslobođenika s patronovom familijom prenosila se i na njegove potomke, iako oni više nisu imali zakonskih obaveza prema očevom gospodaru: radilo se više o obiteljskoj vezi, odnosno klijenteli. Djeca oslobođenika – ukoliko su rođena nakon manumisije i u braku – bila su zakonita i imala su sva prava u slobodi rođenih rimskih građana (Ulp. 5,8). Nisu ih teretile financijsko-oporučne obaveze prema očevom osloboditelju, nisu im bila ograničena ženidbena ni oporučna prava, i imali su pravo upisa u tribus roditeljskog gospodara bez ikakve nadoplate (Paul. I, 1 A, 24). Pogadala ih je jedino nemogućnost postizanja magistratura, viteškog i senatorskog staleža, do kojeg su se mogli dovinuti jedino carskom milošću (Suet, V, 24, spominje kako je Klaudije mimo svih pravila uvrstio u senat sina jednog oslobođenika; Paul. I, 1 A, 12: IV, 14 A, 1). Unuci oslobođenika u pravilu su prva generacija robovskih potomaka koji posjeduju nesmanjen *ius honorum*. U izuzetnim slučajevima, magistrature su mogli postići sinovi oslobođenika-augustala koji su uživali velik ugled u svojoj sredini, poput edila Atenija Basa (II t 10/1 591).

Primarno vanjsko obilježje oslobođenika svakako je bila specifična imenska formula. Po izvršenom aktu manumisije, bivši rob je, poput sina, dobijao gospodarevo gentilno ime i lično ime (*nomen* i *praenomen*).²¹ No glavna se karakteristika nalazila u filijaciji, gdje je umjesto kratice f. (*filius*) bilježeno l. (*libertus*). Obavezno navođenje filijacije u sudskim spisima propisano je g. 123. pr. Kr. (*lex repetundarum*), a u cenzorskim popisima g. 45. pr. Kr. (*lex Iulia municipalis*).²² Istim zakonima određena je i obaveza zapisivanja tribusa, ukoliko ga je građanin imao. Oslobođenici su imali ograničeno pravo upisa u tribuse – uz nadoplatu, mogli su biti upisani u jedan od 4 tribusa grada Rima, stječući na taj način i pravo glasa, ali ne i u bilo koji od preostalih 30-ak tribusa (Dionysius, *Ant. Rom.* IV, 22,4). U koloniji Poli, koja je bila upisana u izvangradski tribus Velina, niti jedan natpis ne bilježi tribus uz ime oslobođenika – u najboljem slučaju, tribus ima tek oslobođenikov sin, kao gore spomenuti *P. Athenius P. f. Vel. Bassus*. Dodatno osobno ime – *cognomen* – koje je posljednje ušlo u službenu onomastičku shemu, poteklo je iz patricijske sredine, ali je odmah po tom najveću ekspanziju steklo u masi oslobođenih robova. Masovna upotreba kognomena datira od kraja II – početka I. st. pr. Kr.²³ Nakon manumisije, nekadašnji je rob obično zadržavao svoje robovsko ime na poziciji kognomena.

Natpisi pronađeni u Poli i pripadajućem ageru donose znatan broj imena privatnih oslobođenika (155), u čijoj je filijaciji sadržana apozicija »libertus,-a«. Redovito imaju kognomen, a od toga 46% čine grčka kognomina, 45% latinska, dok ostatak otpada na domaća-histarska, te na maloazijsko-istočnjačka imena. Pri tome je vidljiva razlika u odnosu na građane rođene i odrasle u slobodi (prepoznatljive po filijaciji), koji nose isključivo latinska kognomina. Jedini u slobodi rođeni stanovnik Pole s grčkim kognomenom (koliko znamo) bio je *Q. Mursius Q. f. Vel. Plinius Minervianus Litasius* (II t 10/1 84), član porodice dekurionskog dostojanstva, duumvir i patron kolonije, te ujedno i pokrovitelj kolegija dendrofora – udruženja koje je, uz svoju proizvodnu funkciju, njegovalo kult Velike Majke svih bogova.²⁴ U njegovom slučaju, grčka kognomina *Plinius* i *Litasius* prije su odraz personalnih grekofilskih

sklonosti nego grčkog ili orijentalnog porijekla.

Kada bismo prihvatili kao pouzdan podatak da su svi oslobodenci u Poli uredno potpisani s libertinskom filijacijom, onda bi njihov broj iznosio 15% svih osoba čija su imena sačuvana na natpisnim spomenicima. Njihov je broj ipak morao biti veći; Tacit navodi kako većinu stanovništva u Rimu Neronovog doba čine oslobodenci i njihovi potomci, te kako mnoge senatorske i viteške obitelji potječu od robova (Tacit. *Ann.* XIII, 27). Pola se, naravno, ne može usporediti s centrom Carstva, no, kao i u drugim kolonijama, i u njoj se s izvjesnim zaostatom odražavaju ekonomska i socijalna kretanja u Italiji. Znatno broj oslobodjenika prikrivao se izostavljajući filijaciju iz onomastičke formule. Analiza pulskih natpisa pokazala je da iz tročlane imenske sheme najprije nestaje filijacija, i to početkom II st. U to vrijeme sve je rjeđe i zapisivanje prenomena, te iza g. 150. na pulskim natpisima prevladavaju jednostavna imena, sastavljena od gentilicija i kognomena, osobito na natpisima srednjeg sloja građana; ovo je, izgleda, inicirano upravo rastućim brojem oslobodjenika i njihovih potomaka koji su, prirodno, prešutno nastojali sakriti svoje nisko porijeklo. Osobe iz čijeg je imena izostavljena filijacija, te one koje nemaju ni prenomena ni filijaciju, čine čak 48% osoba s pulskih natpisa; mnoge od njih imaju grčki kognomen, što je razlog više da ih uvrstimo u kategoriju oslobodjenika. Ovaj je postotak mnogo bliži stvarnom odnosu od minornih 15%, utoliko više što uključuje i djecu oslobodjenika.

Primjera radi, *C. Laecanius Menander* nema oslobodjeničku filijaciju, kao ni njegova majka *Laecania Thalia*. No odaju ih grčka kognomina, te navođenje Lekanijevih funkcija koje su karakteristične za sloj bogatijih oslobodjenika (IIIt 10/1 114; ...*sevir augustalis, accensus patronorum*...). Izvjesni *L. Maesius Terentinus* imao je sina u čijem je imenu navedena filijacija;²⁵ prema tome ovdje se nije radilo o procesu odumiranja filijacije, nego o svjesnom prikrivanju niskog porijekla.

U slučaju preprodaje ili poklona roba, robovi vezani krvnim srodstvom bili su pravno i fizički razdvajani, te su po oslobodenju dobijali različita gentilna imena – prema gospodarima. Pod određenim specifičnim okolnostima rob je mogao imati istodobno dvojicu ili više vlasnika, i u tom je slučaju nakon oslobodenja postajao zajednički oslobodjenik (*libertus communis*) i klijent, nasljeđujući nomen i prenomena jednog od gospodara. Pulski natpisi spominju dvojicu oslobodjenika s više vlasnika, od kojih je jedan *L. Modius L. Q. L.* [...] (IIIt 10/1 117), a drugi *L. Annius Falernus L. C. Anniorum L.* (IIIt 10/1 109) koji je kao rob pripadao dvojici braće.

Žena je u rimskom društvu za vremena principata također mogla posjedovati i osloboditi roba.²⁶ No budući da ženska imenska shema uopće nije sadržavala prenomena, oslobodeni rob dobijao je prenomena gospodaričinog oca (tj. patrona, ako je i sama bila oslobodjenica). U filijaciji je problem nedostatka ženskog prenomena rješavan kraticom tradicionalnog simboličnog imena za ženu – *Caia* – naopako okrenutim slovom C, kako bi se razlikovalo od kratice muškog prenomena *Caius*.²⁷ Druga formula za oslobodjenike žena bila je *M.l.* (*mulieris libertus*), no ta se ne sreće na natpisima Pole. Zabilježena su imena desetoro oslobodjenika s formulom *Q.l.*, a to je 6% svih privatnih oslobodjenika u Poli čije je robovsko porijeklo nedvosmisleno iskazano u filijaciji.²⁸

Etničku pripadnost oslobođenika često je nemoguće definirati. Ona se ne može očitovati u gentilnom imenu, budući da je ono pripadalo gospodaru. Gentilno ime, uopće uzevši, nije siguran etnički pokazatelj ponajprije zbog raširenosti pojave oslobođanja robova; oni su propagirali ime koje uopće nije odražavalo njihovo porijeklo, te se iza najčešćih gentilnih imena kriju obično daleki (ili bliski) potomci oslobođenih robova bogatih obitelji, koje su poklonile slobodu većem broju robova.

Kognomen također ne odražava s pouzdanošću porijeklo i etničku pripadnost oslobođenika; robovima su obično nadijevana grčka ili latinska imena, te tako u Poli 46% oslobođenih robova ima grčki kognomen, a 45% latinski. Slični se odnosi javljaju i drugdje u Carstvu.²⁹

Nekoliko oslobođenika, ipak, nosi kognomen izveden iz imena grada ili pokrajine – mjesta njihovog porijekla, koji ukazuje na Trakiju, Aziju ili Siriju. *Laberia* ♂. *l. Perssis* (IIt 10/1 298) po svojoj prilici rodom iz Perzije, *Modia* *L. l. Prugia* iz Frigije (ako prihvatimo tumačenje B. Forlati Tamaro, IIt 10/1 116, da se radi o pogrešnoj grafiji imena Phrygia), a *L. Modius* *L. l. Pamphilus* (IIt 10/1 116) i *L. Marcus Sabini lib. Pampilus* (IIt 10/1 322) iz pokrajine Pamfilije. *M. Liburnius M. l. Anchialus* (IIt 10/1 313), unatoč svom indikativnom gentilnom imenu, dospio je u Polu iz crnomorskog-tračkog grada Anhijala, ili iz istoimenog kilikijskog grada na obali Mediterana.³⁰ Na isti se način može *C. Servilius C. l. Didimus* (IIt 10/1 382) prepoznati kao Orijentalac iz Didime kod Mileta.³¹

Iako rijetka, kod oslobođenika se susreću i imena domaćeg, ilirskog – bolje rečeno, histarskog onomastika. Nose ih *Cornelia* *L. l. Ostila* (IIt 10/1 624), *Maecenia* *C. l. Opla* (IIt 10/1 575) i *Calania Pulixinia M. l.* (IIt 10/1 242).³² Kognomen *Arogus* (IIt 10/1 47) pripada keltskoj imenskoj skupini, koja je veoma prisutna među starosjediocima sjeverne Istre.³³

Onomastički profil grupacije oslobođenika odslikava se simetrično i među robovima. Oni robovi čija su imena sačuvana na pulskim spomenicima, u 50% slučajeva nose grčka imena, 48% latinska, a zanemarivi ostatak otpada na orijentalna (IIt 10/1 312; *Libanus*, prema brdskom lancu u Siriji) i domorodna histarska imena (IIt 10/1 684; *Cerdo*). Promatrano u cjelini, u Polu su sekundarno stigli – putem trgovine robljem – brojni naseljenici rodom iz Male Azije, Sirije i s crnomorskih obala. Ovo je područje predstavljalo jedan od važnih izvora robovske radne snage u carsko vrijeme, a epigrafički spomenici pokazuju da je u Polu stizalo svakako više roblja s Istoka nego iz zapadnih provincija – koje su, uostalom, u vrijeme osnutka Pole bile već osvojene i pacificirane, te nisu predstavljale značajan izvor robova.

Ilirska-histarska imena kod oslobođenika i robova znače da su robovi regrutirani i iz bliže okoline, s područja Istre, barem u prvim decenijama kolonije. Između redaka antičkih pisaca, Plinija i Livija, daje se naslutiti da stanovništvo Istre nije bilo porobljeno – barem ne većim dijelom – u histarskim ratovima.³⁴ Kazne radi, u ropstvo su mogli dospjeti militantni plemenski vođe i gusari, no glavnina stanovništva poluotoka nastavila je miran život u unutrašnjosti, pod protektoratom manjih rimskih posada.

Robovi-Histri u Polu su izgleda prispijevali i u kasnijem periodu, tokom I st. ili čak i kasnije. Moguće je da su u njihovom porobljavanju preteгли ekonomski razlozi, te

da su siromašnije rodovske zajednice iz unutrašnjosti pribjegavale prodaji svojih članova u ropstvo, a ropstvo je moglo biti i kazna za neko krivično djelo.

Najveći dio oslobođenika u Poli potjecao je od robova privatnih lica, no postojali su i carski i javni (tj. oni koji su pripadali zajednici, općini ili kolegiju) oslobođenici. Carski oslobođenici (*Augusti liberti*) bili su povlašteni u odnosu na ostale; oslobađani su uglavnom postupkom *manumissio per vindictam*, pri čemu su ih pred magistrature izvodili carski opunomoćenici.³⁵ Ponekad su morali platiti za svoje oslobođenje, no obično su bivali oslobođeni *ab imperatore gratis manumissus*, dobivajući kao naročitu povlasticu *natalium restitutio* (Paul. IV, 14 A, 1). Ovo pravo, poznato i pod imenom *ius aureorum annulorum*, počelo je funkcionirati od Tiberijeva vremena; povlašteni oslobođenik izjednačavan je sa slobodno rođenim građaninom u svojim pravima, te je stjecao *ius honorum* – pravo na magistrature – i bivao oslobođen obaveza prema gospodararu (*operae liberti, iurata promissio operarum*; Digesta XL, 11, 2). Već u samom početku Carstva, u Augustovo doba, carevim se oslobođenicima otvara mogućnost natjecanja za prokuratele, financijske magistrature izvan Rima, inače pristupačne viteškom i senatorskom staležu.³⁶ Ovim je putem carski oslobođenik postizao viteški stalež. Za funkciju prokuratora tražilo se bar 15 godina proteklih od oslobođenja, te iskustvo u nižim funkcijama adjutora, dispensatora, tabularija i komentarija; svaki je naredni car uvodio nove prokuratele zadržavajući i stare, te je tako u Klaudijevo vrijeme bilo 14 prokuratora, u Trajanovo 80, a za Komoda već ih je 136. Za razliku od republikanskih službenika, prokuratoru su primali plaću iz carevog fiska i za svoj rad odgovarali samo njemu. Prokuratele su većinom u julijevsko-klaudijevskoj epohi obnašali oslobođenici, sve do reformi Hadrijana koji daje prednost vitezovima.³⁷

U Poli je pronađen znatan broj natpisa sa zapisanim imenima carskih robova i oslobođenika, čime je potvrđeno sjedište prokuratora carskih dobara u južnoj Istri, s odgovarajućim administrativnim aparatom sastavljenim od tabularija, dispensatora i drugih pomoćnih službenika.³⁸ Carski robovi čine 13% robova s pulskih natpisa, a njihovi su spomenici datirani u razdoblju I–III st., od Augusta do dinastije Antonina. U prokuratorским uredima obavljali su pretežno funkcije dispensatora – računovođe. Imena su im, uobičajeno, grčka ili latinska, ali zabilježeno je i jedno domorodačko-histarsko, *Melosocus*.³⁹

Natpisi carskih oslobođenika datirani su u isto razdoblje I–III st., a ima ih 16, što iznosi 10% u ukupnom broju oslobođenika, što je razmjerno visok postotak. Petorica su obavljali funkciju prokuratora, petorica su bili zapisničari (*tabularii*), dok je jedan predstavljen kao *accensus in consulatu imperatori*, odnosno administrativac koji je pomogao caru u vršenju konzulske dužnosti (II t 10/1 52).

Onomastička formula carskih oslobođenika razlikuje se od onomastičke formule privatnih oslobođenika u dva bitna elementa: filijacija je riješena kraticom *avg. l* (*Augusti libertus*), a gentilno (carevo) ime izostavljeno je. Između 16 zabilježenih, samo dvoje carskih oslobođenika nosi gentilno ime, i zanimljivo je da su, za razliku od ostalih, ovo dvoje oslobođeni van grada, na ruralnim posjedima, gdje su im i pronađeni spomenici.⁴⁰ Kao što je uobičajeno, redom nose grčka ili latinska kognomina, a tek se jedno ime, *Arogus*, može opredijeliti kao keltsko po porijeklu.⁴¹

Primjer Marka Aurelija Menofila, koji je, iako sin carskog oslobođenika, postigao viteški ordo i položaj edila u Poli (IIt 10/1 41), rječitro govori o povlaštenom položaju onih koji su imali sreću da pripadaju carskoj obitelji, makar i putem ropstva. Jedan drugi natpis, IIt 10/1 39, podignut odlukom dekurionskog vijeća u čast dječaku senatorskog staleža, zanimljiv je utoliko što je dotični *clarissimus puer* bio praukun Antonija Feliksa, historijski poznatog oslobođenika carske obitelji. Antonije Feliks pripadao je Antoniji Mladoj, majci cara Klaudija i baki Kaligulinoj, a po oslobođenju postiže uspješnu dvorsku karijeru, kao i njegov brat i suoslobodnik Palant. Imenovan je prokuratorom Samarije i Galileje, te je tamo sklopio brak (drugi po redu) s kćerkom kralja Agripe I. Na pulskom je natpisu spomenuto njegovo ime, kao i ime njegove kćeri, Antonije Klementijane, bake počašćenog dječaka. Ova je okolnost navela neke starije autore da ubiciraju jednu od rezidencija julijejsko-klaudijevske obitelji upravo u Poli.⁴²

Vlasnikom roba mogla je biti i šira zajednica, vjerski kolegij ili čitava općina, i ti su robovi također bivali oslobađani i dobijali gentilno ime izvedeno iz imena zajednice (ili božanstva) kojoj su služili. Sačuvani su natpisi dvojice robova kolonije Pole i trojice Minervinih robova.⁴³ Ova javna služba, posvećena boginji Minervi, izgleda da je bila specifikum Pole; oslobođeni robovi stjecali su neuobičajeno gentilno ime »*Minervius*«. ⁴⁴ Općinski robovi u civilnoj službi obavljali su poslove tamničara, vratarata, posluge magistrata, te poslove na održavanju komunalnih sistema, vodovoda i kanalizacije. Natpis IIt 10/1 104 donosi ime Polencije Procese, općinske oslobodnice, i njenog supruga i suoslobodnika Valerijana.⁴⁵ Gentilno ime *Pollentia* (-us) formirano je iz imena kolonije, i razmjerno je brojno u Poli; nosi ga 10 osoba, te je između poznatih 225 gentilicija gentilicij *Pollentius* po zastupljenosti na visokom 11. mjestu. Gentilna imena općinskih oslobođenika razlikovala su se od grada do grada; u koloniji Tergeste zabilježen je slučaj općinskog oslobođenika imenom *Publicius*⁴⁶ — no niti u kolonijama Tergeste i Parentium, niti drugdje u Istri ne javlja se gentilno ime *Pollentius*.

Već je razmotrena mogućnost napredovanja i karijere pojedinca koji je oslobođen u carskoj obitelji. Daleko je veće bilo mnoštvo oslobođenika privatnih lica, koji nisu stjecali *natalium restitutio* i koji nisu mogli primiti vojne ni civilne magistrature. Za one koji su posjedovali veći imetak, postojao je ipak jedan put do društvenog priznanja, i taj je vodio preko funkcije svećenika carskog kulta (*sexvir Augustalis*). Carski je kult inauguriran paralelno s osnutkom principata; značaj mu se gasi krajem III st., a s ozakonjenjem kršćanstva postaje definitivno suvišan. Svećenici carskog kulta, u Rimu organizirani kao *magistri Augustales* ili *sodales Augustales*, u ostalim gradovima Carstva bili su poznati pod imenom *seviri Augustales*, ili samo *Augustales*. Ovaj drugi, skraćeni naziv, obilježje je kasnijeg perioda, nakon polovice II st.; kolegij od šestorice augustala redovito je godišnje popunjavan novim članovima, sve do g. 140. kada dolazi do reorganizacije i kada svi augustali postaju doživotnim članovima udruženja. Ovim prerastanjem u stalež uvjetovano je i skraćenje titule.

Augustali nisu imali svoje sjedište (*aedes augustalium*) u svakoj koloniji i municipiju, a i regrutirani su iz različitih kategorija građana — no ipak, generalno uzevši, među njima izrazito preteže kategorija oslobođenika. Statistika je pokazala da među osobama s titulom »*sexvir Augustalis*« ima 85% oslobođenika, a među onima koji

su navedeni samo pod »Augustales« čak 93% oslobođenika.⁴⁷ Gradovi Etrurije i Kampanije imali su uglavnom sevre izabrane među slobodno rođenim građanima, ali u sjevernoj Italiji oni su redovito bili oslobođenici.

Pristup u redove augustala bio je neraskidivo povezan sa znatnim finacijskim zaštedom; odobravao ga je dekretom gradski *ordo decurionum*, pri čemu je novoizabrani bio dužan uplatiti određen iznos (*summa honoraria*) i prirediti javni spektakl. I dalje tokom svog mandata, seviru su bili obavezni da priređuju razne predstave, da troše na uljepšanje grada i na održavanje javnih objekata. Zauzvrat, nekadašnji je rob nagrađivan socijalnom afirmacijom, koja se manifestirala u prividnom izjednačavanju augustala s dekursionima; stjecali su dekursionске počasti (*ornamenta decurionalia*), odnosno pravo na togu s grimiznim obrubom, rezervirana počasna sjedišta u teatru i amfiteatru, te pravo da ih pri javnim nastupima prate javni robovi (*lictiores*) s insignijama moći (*fascēs*). Sinovi augustala imali su, tako reći, osiguranu municipalnu karijeru; Atenije Bas, sin oslobođenika-sevira, postigao je dostojanstvo edila Pole.⁴⁸

Pulski natpisi dali su imena 28 sevira, te još 10-riće s naznakom funkcije, čija imena nisu sačuvana. Svi su bili filijacijom obilježeni kao oslobođenici, ili im je filijacija jednostavno »preskočena«, što može ukazivati na prikrivanje oslobođeničkog statusa. Ova je mogućnost tim više uvećana, što prenamen nije iščezao iz njihove onomastičke sheme. Jedan jedini – *C. Iulius C. f. Fuscus*, IIt 10/1 679, karakteriziran je filijacijom kao sin slobodnog građana. Grčki kognomen, koji u pravilu pripada oslobođenicu, zastupljen je kod 50% sevira Pole (ostali nose latinski, a *C. Iulius Aplus*, IIt 10/1 593, ilirski).⁴⁹

Funkcija augustala, upravo poput magistratura, nije bila ograničena na jednu općinu, već je isti čovjek mogao istu funkciju obavljati u nekoliko gradova; tako u Poli susrećemo sevre koji su ujedno bili i seviru u Tergeste, ili seviru Akvileje.⁵⁰

Oslobođenici predstavljaju značajan segment populacije antičke Pole; od I do III st. njihov se broj neprekidno uvećavao, te u III st. oslobođenici i njihovi potomci čine više od 50% gradskog stanovništva. Prepoznatljivi su po specifičnoj filijaciji, po grčkom kognomenu, te po okrnjenoj imenskoj shemi (bez filijacije), koju često koriste i njihovi neposredni potomci. Iako ograničeni u ličnim slobodama, oslobođenici su ipak ostvarivali zapažene karijere putem augustaliteta. Preduvjet za ulazak u red augustala bilo je, naravno, određeno bogatstvo. Oslobođenici bogatih porodica imali su više mogućnosti da steknu imetak, te među augustalima Pole pronalazimo i jednog oslobođenika konzula g. 64., Lekanija Basa.⁵¹ Carski oslobođenici nalazili su se u pogotovo povlašćenom položaju, jer ih je carska milost mogla izjednačiti s onima koji su u slobodi rođeni. Njihovi su potomci bez poteškoća postizali viteški, odnosno senatorski stalež. Veći dio robova dovođen je u Polu s Istoka, iz Male Azije, Sirije i Judeje, a također su pristizali i iz peregrinskih zajednica u Istri (vjerovatno i iz Ilirika). Po njihovom je oslobođenju profil stanovništva Pole popunjavao različitim kulturno-etničkim elementima.

Za Polu je karakteristično gentilno ime *Pollentius* nastalo oslobađanjem općinskih robova. Robovi koje je oslobodio vjerski kolegij posvećen Minervi, primali su ime boginje kao svoje gentilno.

Oslobođenici su se infiltrirali doslovno u sve socijalne grupe u gradu, ali i na ruralnim imanjima u kolonijskom ageru. U gradu, oslobođenici čine 26% populacije

imenovane na sačuvanim epigrafičkim spomenicima, a robovi 11%. U ageru, odnos je dijametralno suprotan: 18% robova naprema 13% oslobođenika. Ovo znači da je na poljoprivrednim dobrima bilo uposleno više robova nego u gradskim vilama i radnjama, ali i da su robovi na ruralnim posjedima rjeđe oslobađani, vjerovatno zbog nekvalificiranosti, odnosno nesposobnosti za samostalan rad. I nakon oslobađanja, ostajali su vezani uz gospodara, u funkciji nadzornika ili kao zakupci gospodareve zemlje. Oslobođenici urbanih familija imali su obično više mogućnosti, te su nastavljali privređivati za život nekim obrtom, prodajom znanja ili usluga.

BILJEŠKE

- 1 Natpisi pronađeni na teritoriju kolonije Pole objavljeni su pojedinačno u djelima P. Kandlera, T. Lucianija, R. Weisshäupla, P. Sticottija, A. Gnirsa (ili u manjim serijama). U više navrata objavljivane su zbirke sveobuhvatnog karaktera, te njihove nadopune, kao što su Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, u redakciji T. Mommsena, Supplementa izdana u Rimu u redakciji H. Paisa, Inscriptiones Italiae u uredništvu B. Forlati Tamaro (svezak 10/1) te Inscriptiones latinae quae inter annos MCMXXI et MCMLX (MCMLX et MCMLXX) editae sunt u redakciji A. i J. Šašela. Ovim djelima zahvaćen je temeljni korpus latinskih natpisa s Puljštine, a najnoviji nalazi objavljeni su u člancima: B. Marušić-J. Šašel, De la cella trichora au complexe monastique de st. André à Betika entre Pula et Rovinj, ArhVest 37, Ljubljana 1986, 307-342; J. Šašel-B. Marušić, Štirideset rimskih natpisov iz Istre, ArhVest 35, Ljubljana 1984, 295-322; V. Jurkić-Girardi, Medolino e i suoi dintorni della preistoria al medioevo, AttiCRSR 11, Rovigno-Trieste 1981, 7-42; V. Jurkić-Girardi, Nov prilog poznavanju edila u antičkoj Puli, ZA 28, 1-2, Skopje, 1978, 361-367; R. Matijašić-Ž. Ujčić, Pula-rimska nekropola, AP 1985, Ljubljana 1986, 122; A. Gruborović-Starac, Tri rimska nadgrobna spomenika iz Valbandona, JZ 14, Pula-Rijeka (u tisku).
- 2 Ulp. 1, 10... *hodie autem ipso iure liberi sunt ex lege Iunia, qua lege »Latini« sunt nominati inter amicos manumissi.*
- 3 A. Degrassi, La data della fondazione della colonia romana di Pola, Scritti vari di antichità 2, Roma 1962, 913-925, datira osnivanje kolonije Pole u g. 42-41. pr. Kr. B. Forlati Tamaro, La fondazione della colonia romana di Pola, AMSIA 48, Parenzo-Trieste 1936, 243-246. i E. Polaschek, Pola, RE 21, 1, Stuttgart 1951. podržavaju Mommsenovu teoriju da je Polu osnovao August; T. Mommsen, Res gestae divi Augusti, 1883, 49 i d. U novije vrijeme A. Fraschetti, La »Pietas« di Cesare e la colonia di Pola, ArchStAnt 5, Napoli 1983, 77-102, smatra da Pola ide u red kolonija koje je osnovao Cezar, i to u razdoblju g. 48-44. pr. Kr.
- 4 Putem popisa imovine građani su razvrstavani u različite jedinice, odnosno vojničke kategorije. B. Eisner-M. Horvat, Rimsko pravo, Zagreb 1948, 111; N. Ferri, Društveno-ekonomski status oslobođenika u Gornjoj Meziji (magistarski rad, Zagreb, 1986, 28; G. Fabre, Libertus, Patrons et affranchis à Rome, Roma 1981, 10 i d.
- 5 G. Fabre, o.c., 22 i d.
- 6 *Ius Quiritium (ius civile)* staro je rimsko nacionalno pravo, rezervirano samo za rimske građane. Ulp. 1, 10; 22, 3; 20, 14, opisuje prava Latina Junijana.
- 7 Prema *ius civile*, pravo glasa imali su samo oslobođenici u Rimu, odnosno oni koji su bili upisani u jedan od 4 gradska tribusa: Paul. I, 1 A, 4; Dionysius, Ant. Rom. Iv, 22, 4, *Tullius (Hostilius) servis manumissus civitatem habere concessit, iubens enim una cum liberis allis omnibus etiam libertos censeri, in quattuor tribus urbanas eos distribuit. Eosque ad omnia quae publica essent aequè admissit ac ceteros plebeios.*

- 8 Na pulskim se natpisima spominju udruženja drvodjelja (Ilt 10/1 84, 155, 156) i metalaca (Ilt 10/1 70, 71, 88, 568, 618, 174). Ostaci bojadisaonica vune iskopani su na nekoliko mjesta u okolici Pule, u Štjnjanu, Barbarigi, na Brionima, u uvali sv. Nikole. C. Gregorutti, *La fullonica di Pola ed iscrizioni inedite Polensi*, AT n.s.4, Trieste 1876-77, 97-119; B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924, 61. O ekonomiji antičke Istre: A. Degrossi, *Aquileia e l'Istria in età romana*, Scritti vari di antichità II, Roma 1962, 951-963; S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Aquileia 1957.
- 9 B. Forlati Tamaro, Ilt 10/1, Pola et Nesactium, Roma 1947, n. 298, *Laberia C.1. Persis sibi et suis*. In: f. p. XIII, in. ag. p. XXVI; Ilt 10/1 299, C. *Laecanio Horeo Licinia Nephela de suo*.
- 10 Ilt 10/1 169, *Notho, L. Selici Gemini ser. nummul. an. XXIII f, Q. Sallustio Q. l. Ianuario f, Hespero C. Orbi Quarti ser. coniugi, Mutilia L. l. Nothis*.
- 11 RE III, Equites Romani, 209-220.
- 12 Ilt 10/1 41, *Imp. Caes. L. Septimio Severo Pio Pertinaci Avg. pont. max. trib. p. VI imp. XI cos II p.p., M. Aurel. Menophilus ornatus iudicio eius equo publ., sacerdos Tusculan., aedil. Polae cum Menophilo patre lib. Avgg. n. n. ex procurat. indulgentissimo l. d. d. d.*
- 13 F. Tassaux, *L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie*, AttiCMT, Quaderno 13,2, Trieste 1983-84, 193-229; F. Tassaux, *Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie*, MEFRA 94, Roma 1982, 227-269.
- 14 Ilt 10/1 121, [---sexvi] r Polae [---], C. *Seligio [---sexvi] r Avg. Polae, [lib. libertabusq. e] orum. H. m. b. n. s.* Ilt 10/1 122, Q. *Srtius Callistus Vlvir Avg. v. f. sibi et Laecaniae Priscaae coniugi optimaae, libertis libertabusq. suis omnibus*.
Ilt 10/1 567, [---] sibi et T. *Ae[lio Herme?] ti August [ali], coniugi b [enemerenti] et libertis [libertabus] quae [suis]*.
- 15 Ilt 10/1 74, C. *Caulinius Sex. f. Maximus, veteranus ex coh. VIII pr., sibi, Palpelliae Loebe uxori, Sex. Caulinio Syro patri, Voltidiaae Processae matri, Cauliniaae [---] sor., L. Caulinio Histro fratr., s.o. [libertis li?] b. T.f.i.*
- 16 Ilt 10/1 154, P. *Aelius Peregrinus, regis Sarmatarum Rasparagani f., v.f.sibi et Attiae Procillae, lib. libertabusq. posterisq. eorum*.
- 17 Ilt 10/1 228, L. *Barbii Ephebus sibi et Statae M. l. Auctae contubernali et libertis libertabusq. meis. Vivus fecit sibi et suis*.
Ilt 10/1 269, [D.] M. [---Fa] nnius [---] es sibi et [---] ae Semne, [coniugi c] arissimae v.f. [---li] berto, [libertis libertabusq. posteris] que eorum.
- 18 Digesta XXXVII, 15,9, *Liberto et filio semper honesta et sancta persona patris ac patroni videri debet. Digesta XXXVIII, 1,16, Tales patrono operae dantur, quales ex aetate dignitate valetudine necessitate proposito ceterisque eius generis in utraque persona aestimari debent*.
- 19 Ilt 10/1 314, *Licinia L. l. Primigenia viva fecit sibi et Tetio Crescenti, in memori. Venusti, patroni sui, Primigenia*. Ilt 10/1 226, *Barbatio Hugino Barbatia Anthemis lib. patrono b.m.* Ilt 10/1 225, *Oppiae. Aurunceia M. l. Philerotis patrono suo v.f. et suis et T. Seio T. l. Hilarioni. In fronte p. XV, in agro p. XVI.* Ilt 10/1 227, D. M. L. *Barbio Rufo, Barbua Proba coniugi et p., o. m.*
- 20 Ilt 10/1 317, M. *Lurio Hyalisso patrono et Luriae Spei lib. et M. Lurio Zosimo f., M. Lurios Zosimus lib. fecit*. Ilt 10/1 617, D. M. C. *Orbio Cosmo C. Orbius Prhonimus et C. Orbius Asellio p(atrono) b. m.*
- 21 G. Fabre, o. c., 109 i d.
E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, *La schiavitù nell'Italia imperiale*, Roma 1975, 124 i d.
N. Ferri, o. c., 45 i d.
I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, CHL 36, Helsinki-Helsingfors 1965, 2-418, 19.
M. Križman, *Osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba*, Zagreb, 1984, (disertacija), 289 i d.
- 22 M. Križman, o. c., 289; CIL I 206.
- 23 I. Kajanto, o. c., 19 i d.
- 24 Ilt 10/1 84, Q. *Mursio Q. f. Vel. Plinio Minerviano (Litasi), Iviro, patro. col. coll. dendrophorum ob merita eius e [x aere] conlato l.d.d....* O povezanosti kulta Velike Majke svih bogova i kolegija dendrofora F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, 52; S. Panciera, o.c., 25 i d.

- 25 IIt 10/1 174, *Titia Eutychia v. fecit sibi et L. Maesio L. f. Modesto filio ann. XVIII, Valeriae Verae fil. ann. XVIII, L. Maesio Terentino fabro pectinar., coniugi dulcissim.*
- 26 Lex Papia Poppaea iz Augustova vremena definira prava slobodnih žena, ali i robinja s određenim brojem djece: Paul. IV, 9,1.
- 27 Quintilian. *Inst.* I, 7,28, *Gaius C littera notatur quae interversa mulierem declarat.*
- 28 IIt 10/1 109, 123, 186, 295, 298, 402, 420, 600, 616, 645.
- 29 I. Kajanto, o. c., 132. E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, o. c., 9 i d, analiza robovskih imena pokazala je da od 5000 imena robova iz Italije čija imena sadrži CIL, polovica robova nosi grčka imena, a polovica latinska. No to ništa ne znači, jer su takva imena davana i barbarskim ratnim zarobljenicima.
- 30 M. Suić, Liburnius (-a) u rimskoj onomastici, *Diadora* 4, Zadar 1968, 93-116; M. Zaninović, Marginalije o pučanstvu antičke Istre, *Opuscula archaeologica*, 15, 1990.; G. Brusin, *Orientali in Aquileia*, AqN 24-25, Aquileia 1953-54, 35-70.
- 31 G. Brusin, o. c., 58 i d. U Didimi kod Mileta nalazilo se veliko Apolonovo svetište; E. Guhl, W. Konner, *The Greeks and Romans, Their Life and Customs*, London 1989, 39.
- 32 H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, 81, 83; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier I-II*, Wien 1957-59, I, 249; J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961, 118, 173; L. Zanmarchi di Savorgnani, *Appunti sull'onomastica antica dell'Istria*, AIV 122, Venezia 1963-64, 417-451.
- 33 M. G. Tibiletti Bruno, *Ligure, Leponzio e Gallico, Popoli e civiltà dell'Italia antica VI*, Roma 1978, 129-208, 181; G. Lettich, *Appunti per una storia del territorium originario di Tergeste*, AT 39, Trieste 1979, 9-113.
- 34 M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri, Pula-Rijeka 1979*, 134 i d; R. Matijašić, *L'Istria tra Epulone e Augusto*, *Archeologia e storia della romanizzazione dell'Istria*, AAAA 36 (u tisku); G. Bandelli, *La guerra istrica del 221. a. C. e la spedizione alpina del 220. a. C.*, *Athenaeum* 59, 1-2, Pavia 1981, 3-29; S. Čače, *Rimski pohod 221. g. i pitanje političkog uređenja Histrije*, *Radovi FF u Zadru*, Zadar 1989, 5-17; M. Zaninović, o. c.
- 35 G. Boulvert, *Les esclaves et les affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain* 2, Paris 1964, 556; G. Fabre, o. c., 22.
- 36 H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, 1-3, Paris 1960-61, 5, 57 i d.
- 37 J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung, Handbuch der römischen Alterthümer* 1, Leipzig 1873, 413.
- 38 F. Tassaux, *La population et la société de Parentium*, AAAA 27, Aquileia-Udine 1985, 157-182, 175; M. Križman, o. c., 1984, 39.
- 39 A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 615-633, 617; H. Krahe, o. c., 73.
- 40 IIt 10/1 593, *Iulia Avg. l. Prophasis v. f. sibi et C. Iulio Aplo sexvir. f., C. Iulio Cupito f., Iuliae Phyllidi f., Iuliae Apulae f., Caristo delicato.*
IIt 10/1 598, *T. Flavio Avg. l. Heliadi, Dionysius Spur. Enni R [ufi?] (servus) amico.*
Natpis Julije Profaze pronađen je kod Galizane, nedaleko trase via Flavije, a natpis Flavija Helija u Štinjaču, sa sjeverne strane Pulskog zaljeva.
- 41 IIt 10/1 47; M. G. Tibiletti Bruno, o. c., 136.
- 42 Biografija Antonija Feliksa navedena je u PIR 1 828. P. Kandler, *Di Antonia Minore e dei suoi liberti Pallante e Felice*, 115-120, *Palazzo di Antonia in Pola*, 120-121, *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876, pretpostavlja da je Antonia Minor iza muževljeve smrti g. 9. posl. Kr. došla, zajedno s djecom, živjeti u Polu, gdje je imala dobra naslijeđena od oca – Marka Antonija.
- 43 IIt 10/1 2, 103, 158, 159, 160. Od Trajanovog vremena dozvoljeno je različitim uredno registriranim udruženjima i vjerskim kolegijima da oslobađaju robove (*Digesta*, XL, 3,1).
- 44 E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, o. c., 178; W. Schulze, *Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlin-Zürich-Dublin 1966,² 483.
- 45 IIt 10/1 104, *D. M. Pollentiae Processae col. Pol. lib., Valerianus, summarum dispensat., collibertae rarissimae possit.* W. Schulze, o. c., 429. R. S. Conway, *Gentile Names of north Italy and of the Raetii*,

- The Prae-Italic Dialects of Italy 3,5, London 1933, nomen Pollentius pojavljuje se u Istri, Venetu i Emiliji.
- 46 P. Sticotti, IIt 10/4, Tergeste, Roma 1951, n. 79; G. Brusin, Aziende imperiali nell'antica Aquileia, VAHD 56-59, Split 1954-57, 145-156, 152, pobija Sticottijevu pretpostavku da je gentilicij *Publicius* karakteristika oslobođenih općinskih robova (*servi publici*).
- 47 M. Duthoy, La fonction sociale de l'augustalité, Epigraphica 36, Faenza 1974, 134-154, 136; RE 1,2, Augustales, Stuttgart 1866; E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, o. c., 124.
- 48 IIt 10/1 591, P. Athenio P. l. Eroti, *sexvir.*, P. Athenio P. f. Vel. Basso aid., *Virtia Sp. f. Tertia viro et filio v. f.*
- 49 H. Krahe, o. c., 8; A. Mayer, O. c., 2,9.
- 50 IIt 10/1 105, ...*Sex. Apuleio Sext. liber. Apollonio, sexir. Avg. Terg. et. Pol...*
IIt 10/1 111, ...*L. l. Fabrjo?, seviro A] vg. Te [rgeste? et Polae]...*
IIT 10/1 119, ...*L. Satonius Trophimus, sexvir Aquileiae.*
- 51 IIt 10/1 114, C. *Laecanius Menander, sexvir Augustalis, accens. patronorum...* B. Forlati Tamaro smatra ga oslobođenikom konzula Gaja Lekanija Basa; također i E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, o. c., 124, te F. Tassaux, o. c., 1982, 235.

POPIS KRATICA

AAAd	Antichita Altoadriatiche. Atti delle Settimane di Studio aquileiesi, Aquileia-Udine.
AIV	Atti Istituto veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze morali e lettere, Venezia.
AMSLA	Atti e Memorie della Società istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo-Trieste.
AP	Arheološki pregled, Archaeologia Jugoslavica, Ljubljana.
AqN	Aquileia Nostra, Aquileia.
ArchStAnt	Annali del seminario di studi nel mondo classico. Archeologia e Storia antica. Istituto Universitario Orientale, Napoli.
ArhVest	Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica, Ljubljana.
AT	Archeografo Triestino. Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, Friuli e dell'Istria, Trieste.
Athenaeum	Studi periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità, Pavia.
AttiCMT	Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste.
AttiCRSR	Atti di Centro di ricerche storiche di Rovigno, Rovigno-Trieste.
CHL	Commentationes humanarum litterarum, Helsinki-Helsingfors.
Diadora	Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru, Zadar.
Epigraphica	Rivista italiana di epigrafia, Faenza.
IIt	Inscriptiones Italiae, Roma
JZ	Jadranski zbornik, Pula-Rijeka.
MEFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Rome.
PIR	Prosopographia Imperi Rommani, Berlin.
RE	Pauly-Wissowa-Kroll Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmacije, Split.
ŽA	Živa antika, Skopje

RIASSUNTO

L'istituzione dei liberti è vecchia quanto l'ho è l'Impero Romano. Gli schiavi ottenevano la libertà mediante causa processuale iscrivendosi nelle liste appartenenti ai liberi cittadini. Nello stesso periodo, agli inizi del Principato, a causa dell'enorme propagarsi di questo fenomeno, la legge è costretta a ricorrere a delle restrizioni, sottolineando con precisione i diritti e gli obblighi dei liberti. Il non aver accesso alla magistratura, all'ordine cavalleresco e quello senatoriale, li distingue dai liberi cittadini. Loro è inoltre vietato di unirsi in matrimonio con persone dell'ordine senatoriale, ne possono legarsi senza l'esplicito consenso del padrone. L'analisi della situazione coniugale dei liberti di Pola, dimostra che loro non furono ostacolati in alcun modo da simili leggi. Si univano in matrimonio con i liberti della propria famiglia e con i liberti appartenenti a famiglie estranee, con i liberi cittadini, e le donne liberte univano in matrimonio perfino con i loro padroni. In tal caso, i due coniugi portano l'identico nome gentilizio, ma soltanto perchè appartenenti alla stessa famiglia, e non perchè la donna avrebbe ereditato il nome del marito. Anche i liberti, come il resto della popolazione di Pola, costituivano matrimoni emancipati, ove la donna conservava il proprio nome e proprietà (eccezione fa l'unione tra la libertà con il padrone). I liberti restavano a vita legati al padrone, dovendogli odieramente confermare la loro lealtà, che era puramente di origine economica e la quale di conseguenza gli vietava di traslocare e abbandonare il padrone. Il liberto era obbligato dare in lascito per via testamentaria parte delle sue proprietà al padrone o al figlio del padrone. Come ricompensa, il padrone aiutava il suo liberto difendendo i suoi interessi: dava a volte al liberto diritto di sepoltura nella propria parcella di terra sepolcrale, e nel caso fosse uomo politico in vista, sceglieva il liberto come aiutante nelle pratiche, ed ai suoi figli assicurava carriera politica municipale. In questo modo, su referenza del padrone, i liberti diventavano dignitari del severo Augustale posizione designata per l'appunto ai liberti. A Pola è stato registrato e si è a conoscenza di un solo caso di severo, nato di sicuro come cittadino libero. I liberti imperiali usufruivano di particolari privilegi sociali. Per volontà dell'imperatore, ottenevano gli stessi diritti dei cittadini nati liberi, già dai tempi di Augusto. Era loro lecito di far parte dell'ordine cavalleresco nelle vesti procuratoriali e i loro figli potevano ambire a posizioni di livello senatoriale. Erano molti i liberti che nascondevano le loro povere origini, evitando dallo schema nominale la filiale libertà, e l'egual cosa continuarono a fare i loro figli, ed è questa piccola vanità che sarà la causa dell'abbreviazione dello tipico schema onomastico, dal quale è per primo stata cancellata la filiale, e poi il cognome. Avendo contato soltanto il numero di liberti dalla filiale libertà, si viene a conoscenza che i liberti formavano il 15% della popolazione di Pola e i cui nomi sono stati conservati sulle lapidi. Aggiungendo poi i nomi dalla nomenclatura schematica mutilata, cioè senza la filiale ed il cognome, si arriva alla cifra di 48% (nella cifra è racchiuso anche qualche discendente dei liberti). Si può dunque supporre che Pola nel 2 e 3 secolo, era prevalentemente abitata da gente che in passato era schiava, che dai discendenti dei cittadini liberi, situazione simile a quella di Roma. La schiavitù come origine si può quasi con certezza attribuire al cittadino che porta il cognome greco. I nomi degli schiavi, come quelli dei liberti, indicano che Pola si approvvigionava di schiavi per lo più provenienti dall'Oriente — dall'Asia Minore, dalla Giudea, e che parte degli schiavi proveniva pure dall'entroterra istriano. I nomi gentilizi dei liberti, riflettono alquanto fedelmente la potenza e l'influenza di alcune famiglie. Le famiglie più potenti della colonia che appartenevano all'ordine senatoriale, possedevano e di conseguenza liberavano il maggior numero di schiavi. Anche molti dei liberti imperiali che a Pola occupavano posti come procuratori, erano amministratori di tenute imperiali nell'Istria meridionale. Le loro iscrizioni la cui data va dal 1 al 3 secolo, confermano l'esistenza di tenute imperiali e d'interessi nell'agro della colonia di Pola de Augusto a Settimio Severo e Caracalla. Ai liberti municipali, a liberazione effettuata, veniva contribuito il nome Minervius. I liberti di persone comuni, svolgevano mestieri vari come artigiani e prendevano in apalto parte della terra del padrone, introducendo nella popolazione di Pola elementi culturali ed etnici vari, di provincie e popoli lontani.

(trad. Edna Mikuličić)

